

А.2006

8125

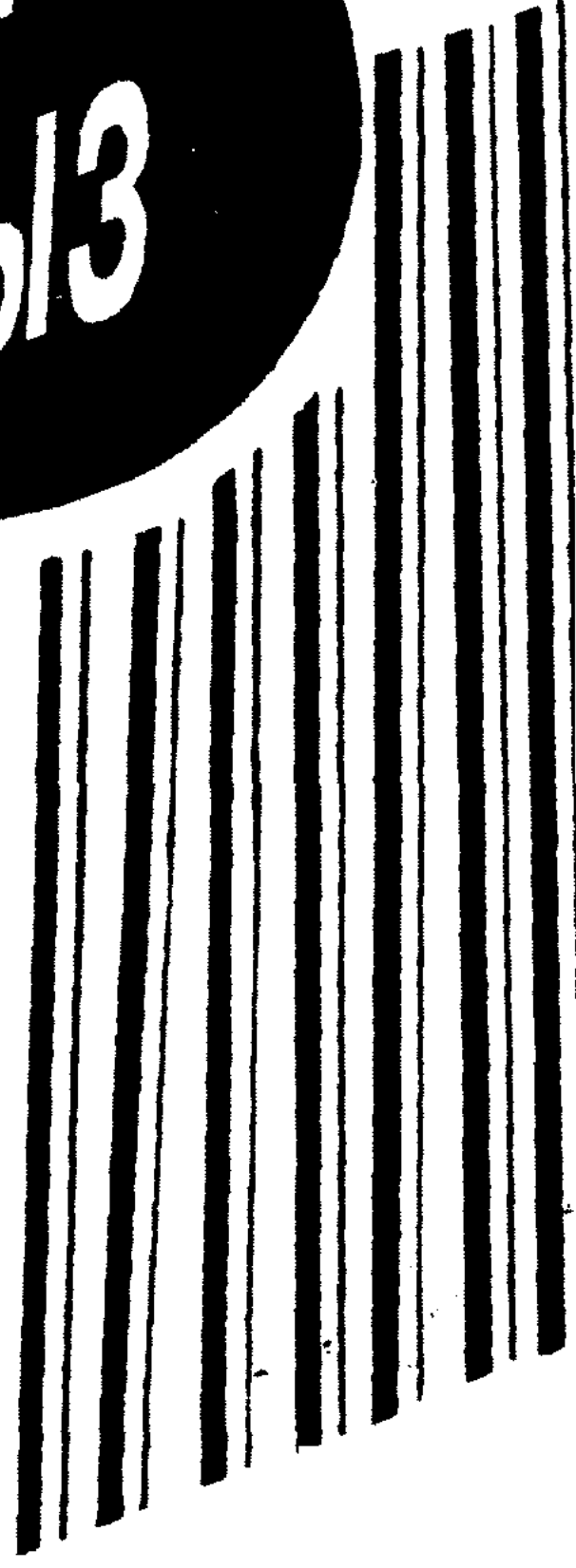
**ӘБДІЖӘМІЛ
НҰРПЕЙІСОВ**

**СОҢҒЫ
ПАРЫЗ**

НҰРПЕЛІСОВ

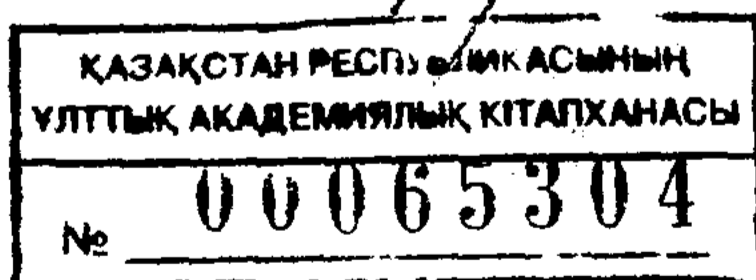
ӘБДІЖІТДӘ

Алматы
"Жазушы"
1999

ББК 84 (5 Каз)
Н 89

Қазақстан Республикасы мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр.

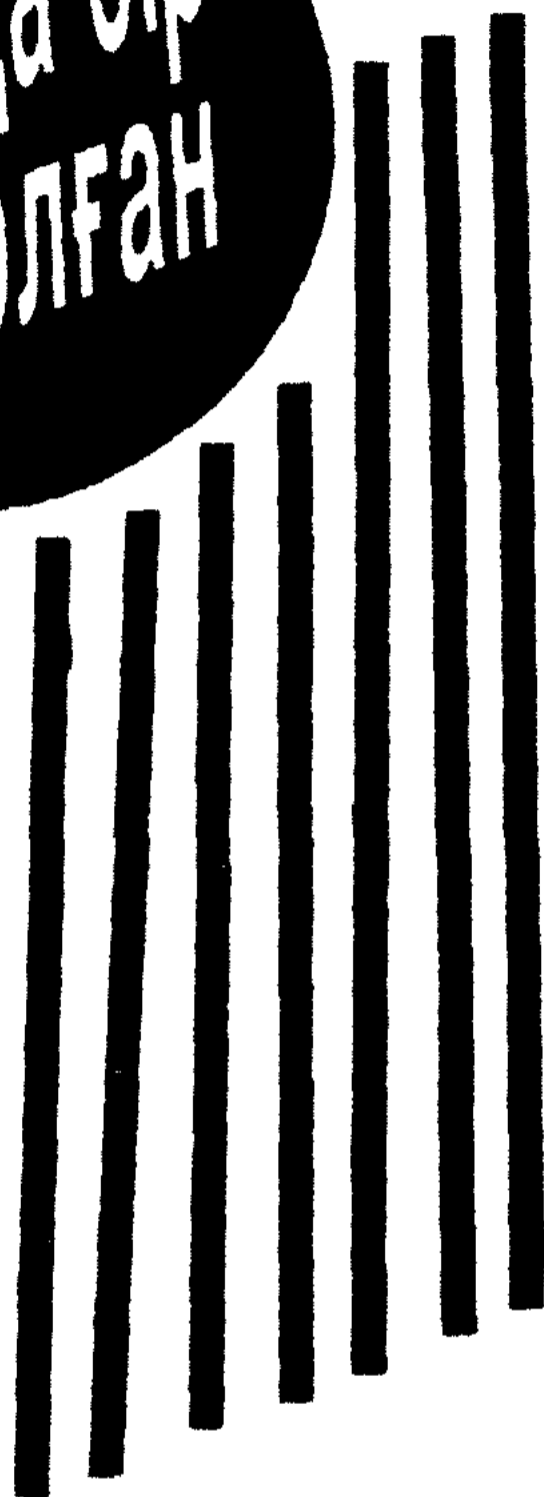
Н 4702250201 — 01
402(05) — 99 хабарландырусыз.—99

ISBN 5-605-00559-6

© “Жазушы” баспасы, 1999

БІРІНШІ КИТАП

СОНДАЙ ДА БІР
КҮН БОЛҒАН

Я не чинил людям зла...
Я не убивал...
Я не преграждал путь бегущей воде..
“Книга мертвых”

Оправдательная речь умершего
на том свете перед Богом.
(Из древнего египетского папируса.)

Бірінші бөлім

Ұзын қара кісі соңында шұбаландап жатқан ізіне қарап тұр: әлгінде келген жағына көз салғалы артына бұрылғанда, назары осы ізге түсті де, жанарын ала алмай арбалып қалғаны. Неге бүйтті? Оны өзі білген жоқ; бар білгені — соңына салған мына сілбу іздің қимылынан сөлекет бірдеңе сезе ме, қалай? Мына іш пыстырғандай сылбырлық реніш шақырғандай әлденеге ұқсай ма? Тоқта... Сонда неге ұқсауы мүмкін? Бәсе, осы сылбырлық емес пе еді он үш жыл бойы Бәкизаттың жүйкесін құртып біткен? Соның аяғы бұл, міне, айдалада, аңыраған ашық теңіз үстінде тұр. Кім еді осы, әкесі ме еді: “аяғы дүниенің ырың-жырың” деген? Ырың-жырың... Кім де болса, сенен бұрын да талайлар бармағын шайнағанда айтқан сөзді енді сен қайталап тұрсың; сыртыңа шығарып айтпасаң айтпаған шығарсың, бірақ институт бітіре сала бас қосқан жас жұбайлар тірлігінің ақыры күндердің күнінде басқаша емес, дәл осылай “ырың-жырың” боп аяқталарын іші құрғыр сезетін. Бірақ сен жақсы күнде көңіліңді жамандыққа бердің бе? Үйлену тойы өткесін бұны оқу бітіріп келген жас маман деп желкілдетті де әкетті. Қошемет те, қолпаш та көбейіп, табаны жерге тимей бара жатты. Бұл түс көргендей аң-таң; бұның өзіне салғанда бітірері шамалы; майданнан бір аяғын жұлдырып келген балықшы әкесі баяғыда қайтыс болды; пенсияға шыққан бес-он тиынын алып от басында, ошақ бұтын күзетіп отырған қарт анасынан басқа қол ұшын беретін ешкім жоқ; ағайын-туған сірә да жоқ; рас, әкесінің немере інісі — Сары Шая... Бірақ ол қырттың барынан жоғы...

Иә, бұның өзіне қалғандағы тірліктің әуселесі қандай боларын көрді де: ол бірақ үйленгенге дейін болған-ды. Институт бітіріп, тірлікте аңсаған кішкентай арманы —

диплом қолға тигендегі қуанғанын көрсен; таң атқанша дырдуға басқан дипломды жігіттер ұйықтап жатқан кісілердің үстіне баса-көктеп кірмеді демесең, сол түні көшені басына көтеріп-ақ бақты. Ертеңіне мең-зең басын краннан сарылдаған мұздай суға бір шайып алды да, жолға жиналды; бес жыл көз майын тауысқан дипломды қойынға басып алып, “Аралым менің, Аралым” деп, туған жерге тартып отырды; ательеге тіккізіп жатқан киімдеріне қарайлап қалған Бәкизат кейін келетін болды. Бұл қалындығы келгенше елге барып, мамандығына сәйкес бір жұмысқа табан іліктіргесін той жабдығына әзірлене бермек боп ерте кеткен еді. Бәкизат құрбы қыздармен пойызға шығарып салды; ығы-жығы халық; дабырлаған дауыс; құтырған қыздар қарап тұрмай, пойыз дәл жүрер жерде: “Біз көзімізді жұмып тұрайық, сендер сүйісіндер” деп жырқ-жырқ күліп, жатты да жабысты; сен қарсы емессің, ішің жақсы көріп тұр. Бірақ Бәкизатқа бата алмай, жалтақтап қарай бергенсің-ді. Бәкизат міз бағар емес; жаутандаған түрінді байқап: “Тәйірі, жәркелеш қыздардың мазағын кәйтесің”, — дегендей, көзін қысып қойды; бірақ желігіп алған қыздар жабысуды бұрынғыдан бетер үдетіп: “Сүйісіндер”, — деп, бұларды бір-біріне итеріп, ықтияр-еркіне қоймай бара жатты.

Бәкизат көңілсіз. Қажыңқы жүзіне күлкі әзер тепсінді. Қыздар қоймағасын екі саусағын шиедей қызыл ерніне апара бере шөп еткізді. Пойыз орнынан қозғалып, жылжып бара жатты. Сен асыққан жоқсың. Бұндайда көстең деген сирағына сенетін әдеті. Қатты жүріп кеткен пойызға жүгіріп жетіп, соңғы Гурьев вагонының басқышына бір-ақ ырғыды. Сонан қашан көзден таса болғанша қайта-қайта мойын созып, жалтақтап қарап бара жатқан бұған қыздармен бірге Бәкизат та қолын бұлғай түсті де, кенет аяқ астынан ойнақыланып, өп-өтірік кемсендеп, сұқ саусағының ұшымен көзінің алдын бір-бір іліп алғаны. Қыздар қыран-топан. Көк шолақ пойыз құнып алған. Разъез, стансалардан қиқулап өтіп, сылқытып тартып келеді. Бұндайда әсіресе заулап келе жатқан пойыздың соңындағы вагон релістен әне-міне ұшып түсетіндей бұлғаң-бұлғаң.

Міне, түн ортасы ауды. Таң да таяу. Вагон іші пысынап тұр. Ас-суын қызыл іңірден ішіп алған жолаушылар қорылға басып жатыр. Сонан тек жазғы таң сыз беріп, терезе әйнегіне бозамық сәуле ене бастағанда жұрт қимылдап, біреулер есінеді. Біреулер ұйпа-тұйпа шашы дудыраған басын жастықтан көтеріп, бықсытып темекі шекті. Бұл әлі көз ілген жоқ. “О жасаған! — деді ерні дірілдеп, —

пақыр пенденді жарылқайын дегенде, жақсылығында шек жоқ-ау сенің. Бәкизатты айтам-ау... Бұл көріп жүрген бұрынғы Бәкизатқа ұқсай ма? Әзім тұрғанда бұны көзіне ілуші ме еді? Не болғанын қайдам... екеуі әне-міне үйленеді деп жүргенде.... Апырай, ә?.. Әзімге не болды десеңші?.. Уәдесінде тұрмай, аяқ астынан айнығаны... Сонысы қалай? Астанада оқитын Арал балалары түкке түсінбей, аң-таң. Бірінен бірі сұрайды. Ешкім ештеңе білмейді. Сүйтіп жүргенде, бір күні тағы да тосын оқиға дүңк етті, бұл жолы: “Жәдігер мен Бәкизат үйленгелі жатыр екен” деп жұрт шу етті. Жұрттың есі шықты. Тек жалғыз сен... Құрсын, сенде ес жоқ... Шынында да, мынау сенің өңің түгіл түсіңе кірмеп еді-ау! Өзің де не боп, не қойғанын біліп жатқан жоқсың-ды. Өзіңнің кім екенінді, не істеп жүргенінді білген жоқсың. Құйын көтерген қаңбақсың ба, құссың ба, әйтеуір аспандасың. Әйтеуір ұшып жүресің... Төменде тас көшеде топырлап, сүрініп-қабынып жататын абыр-сабыр әбігердің үстіне шығып алып, сонау аспан мен жер арасындағы кеңістікте, майда қоңыр желге бетті төсеп самғап жүргенің. Тек, сонан... бір кезде Бәкизатқа кездескенде ұйқыдан ояңғандай, қала ішінің күнделікті құбадүмбіл тіршілігіне қайтып оралғандай болатынсың. Жан-жағың — қысқы қапырық ауадан кірлеп шыққан сұп-сұр үйлер. Сұр көше. Сұр асфальт. Сұрғылт жүздер. Ерсі-қарсы жосып жүрген сұрғылт шаң-шаң машиналар. Бақса, Бәкизат та солардан бөлектенгісі келмей, үстіне қайда бір көз тартпайтын сұрғылт бірденелерді киіп, туфлидің тұмсығымен жер шұқып, жабыңқы сұрғылт жүзі жүдеп тұрғаны. Сен, әрине... себебіне түсінетінсің де, құлағың ду қызарып, түк айта алмай, кетудің де есебін таба алмай, жіпсіз байланып қалатынсың. Талқыдай аяғындағы тозуға қараған кенеп ботинканың жер шұқылап кеткен ақ жем тұмсығынан көз алмай, дымың құрып тұратынсың-ды...

Енді, міне... Салдыр-күлдір шайқалақтап келе жатқан соңғы вагонның жоғарғы полкысында жатыр. Астанадан шыққалы қыбыр еткен жоқ; шығарып салып тұрған қалыңдығының ерке мінезі есіне түскенде, соқыр шам сығырайған вагонда қимылсыз көзі шоқтанып жана түседі.

— Әй, жігіт... Аралға келдік.

Атып тұрды. Апалақ-құпалақ киінді. Тізе бүге сала дереу жылжып бара жатқан пойыздан секіріп түскенде, жарықтық Арал өңірінің аспаны әр кездегідей қайнап тұр екен. Сонан қашан жаз ортасы ауғанша аңызак аптап басылмады. Әсіресе түске қарай тас төбеге келген өрттей ыстық күн қайнап бергенде кішкентай қаланың топырақ

борап жататын қиқы-жиқы көшесінде шаңға малынған жалғыз-жарым ағаштардың баурында да жан саялар көлеңке қалмай, күйген кесек пен ащы сор исі қолқа атып тұрғаны.

Сен жұмыс іздеп, бір апта салпақтадың. Қайда барса да бұған “ой, айналайын, жақсы келдің” деп құшақ ашып тұрған жан болмады. Ертеден кешке кеңсе кезген жігіт солбырайып кіріп келе жатқанда, жұрт бұған теке көзденіп ежірейе қарап, ал жөнін айта бастаса, құлақ аспай, алдындағы қағазды шұқылап кететінді шығарды. Сондайда кірген есігінен қайта шыға алмай, қипақтап желкесінің терін сүртіп тұрғаны. Қиқы-жиқы көшелерді кезе-кезе кенеп ботинканың тұмсығы ақ жем болды.

Сонан, бір күні... Күледі-ау. Сол күні Бәкизат келетінді. Бұл сол күні де күндегідей кеңсе жағалап жүріп, біреудің сілтеуімен кішкентай қаланың шет жағына орналасқан кішкентай мекемеден бір-ақ шықты. Кішкентай мекеменің дәл кірер ауыздағы кіп-кішкентай кабинетте күж қара кісі отыр екен. Жүрегі шайлығып қалған сорлы қорқасоқтап кіріп еді; жоқ, мына күж қара бұған басқалардай теке көзденіп ежірейе қарамады. Майлы қабақ астында жылтылдаған торай көз “ә” дегенде әлденеге тесірейе қалса да, бірақ іле-шала жанарына жылылық тепті. Күн түскен қапырық тар кабинетте ырсылдаған семіз денесін қайда қоярға білмей, қара терге түсіп отырғанда біреудің үстіне келгеніне қуанды ма, әлде, кім білсін, естияр кісі дегені бала боп шыққаны қызық көрінді ме, әйтеуір торай көздің қарашығына қуақы күлкі ұшқындады.

— Кір! Кір!— деді ол күн жеп, бояуы оңып кеткен ескі кепканы қос қолдап қысып алған мына бір қысылшақ бала табалдырықтан аттаса да, бірақ аяғын ілгері баспай қалшып тұрып қалғасын.— Иә, балақай?!. Кел! Кел!

Бұл ұсынған дипломды күж қара газетпен бет алдын желшіп отырып қарады. Бірденелерді “да”, “да...”, “ым-ым...” деп ыңылдап оқып отырған сияқты еді, кенет:

— Атың қалай, балақай?— деді бұған.

“Жолым болар” деп ойлады. Лүпілдеп қатты соғып кеткен жүрек кенет алқымға тығылып, аты ауызға түсем дегенше қобдидай столдың аржағында отырған күж қара қойқандап қозғалақтап қалды:

— Атың... Атың қалай?

— Жәдігер.

— Жәді-гер?.. Тоқта! Тоқта, балақай. Ұмытпасам, жас кезімде оқыған бір қиссада Жәдігер деген... Иә, Жәдігер деген біреу болған сияқты еді? Ал бар-ау, дәу де болса со-

ның өзі батыр болатын. Ал, сен...— деп күж қара танданғаны, әлде таңырқағаны белгісіз, бұның бас-аяғына көз жүгірте түсті де, кенет қуанып кетті.— Балақай, сен де осал емессің, тұлғаң батырға келеді. Бой бар. Ал, анау... Өзінде анау да біраз болар? Ха-ха-ха!..

Қарқылдаған күйі күж қара құйрығы астында сәл қимылдаса, зарлап қоя беретін жылауық орындықтың арқалығына шалқалап жығыла кетті. Сонан бір кезде күлкісін тиып, шыланған көзін сүртті. Сен мына күж қараның іші пысып, зерігіп отырғанын білдің. Жә, мейлі! Қолынан келген жақсылықты осылай кісіні ары итеріп, бері жығып, қылжақтап отырып та істейтін қойқандаған көңілді біреулер болатын сияқты еді.

— Әй, сен осы Әміржанның баласысың ба?— деді күж қара қағазға қайта үңіліп.

— Иә, аға... Әміржанның баласымын.

— Тоқта! Сонда... Сен өзіміздің кәдімгі балықшы...

— Иә, әкем балықшы болған.

— Балықшы дейсің, ә? Тоқта!.. Сонда сен теңіздің ана беті емес, мына бетіндегі Әміржанның баласы болдың-ау?

— Иә, далалық беті...

— Е-е, енді түсінікті. Сонда сен қу бала Жақайым Әміржан ақсақалдың баласы болдың-ау, ә?

— Иә, аға...

— Тоқта! Тоқта, балақай. Сонда сендер қай Жақайымға жатасындар? Қыр Жақайым ба, Сыр Жақайым ба?

— Біз Қыр Жақайымбыз ғой.

— Ой, өтіп бара жатқан өмір-ай! Ал мен көргенде, сен алдындағы асын жыламай ішпейтін жаман боқмұрын едің.

Жуан қара кеудесін селкілдете кеңк-кеңк күліп, басын шайқап-шайқап қойды. Сен ренжіген жоқсың. Қайта мына жуан қараның рулас болғанын ішіннен жақсы нышанға жорып тұрсың. Және Қыр Жақайым болғанын айт. Жә, мұрнына күлсе күле берсін. Бала кезде осы күні атқа мініп жүрген қай қазақтың мұрны оңып тұрды дейсің.

— Кәне, сен балақай...

Еңсесін тіктеп алса, қобдидай столда қонжиып отырған жуан қараның торай көзі бұған қарап тесірейе қалған екен. Сен жаның зарығып күткен үмітті мына өзіңе туыс боп шыққан әрі кішіпейіл, әрі көңілді азаматтың аузынан дәл кәзір есітетініңе күттай да күдіктенген жоқсың.

Апырай, бұндай абырой болар ма! Бәкизат келгенде бұ да бұл жақта мықты бір шаруаны бітіріп, той жабдығына кірісіп жатады. Бүгін әйтеуір төсектен тұрып жатқанда оң

көзі тартып еді-ау; сүйтсе осыған көрінген екен ғой. Қуанғаннан жүрегі дүрсілдеп ала жөнелді. “Өзінің қарауына алар ма екен?” деп ойлады. Соны енді туысының өз аузынан есіткісі келді де, қобдидай столдың ар жағында өз-өзінен қоразданып, қомпаландап отырған жуан қараға қарап еді, жуан қара жырқ етті.

— Сен, балақай... Қыр Жақайым болсаң білуге тиіссің...

Жуан қараның нені тұспалдап тұрғаны кәпелімде миыңа кіре қоймады.

— Иә, аға...

— Сен білуге тиіссің. Мәселен, айталық ел ішінде:

“Жақайым-ау Жақайым,

Татымайды бақайың.

Ащы көлден су ішіп,

Сыртылдайды тұқайың”, — деген өленді білесің бе?

— Білем ғой...

— Білсең, бұған қалай қарайсың?..

— Ой, аға-ай... Ол баяғыда بازیнасы бітпейтін қатар-құрбылардың бірін-бірі кемсітпек болғанда айтқан әзілі ғой...

— Жок!.. Жок, балақай, бұл әзіл емес, бұның ар жағында үлкен шындық жатыр. Қайсы десең, айналайын балақай, ащы су ішкен кісінің буын-буынына тұз жиналады. Әне, сонан келеді де, бақай сыртылдайды. Гена! Түсінесің бе, гена дегенді? Кәне, сен өзің олай-бұлай жүріп көр-ші? Жақайым екенің шын болса, Құдай біледі, сенің де жүргенде бақайың сырт-сырт... ха-ха-ха...

Жуан қара шошқа жон жауырынын шиқылдақ орындықтың арқасына жыға сап, шалқалап қарқ-қарқ күлді. Алдына өңгерген көпшіктей қарынның кіндіктен төмен түсы күлгенде іркілдеп, бүлк-бүлк етті. Алқымы толған бұғақ та бүлк-бүлк. Ұрты салбыраған екі бет те бүлк-бүлк. Бітік көз тіпті жұмылып кеткен. Ха-ха-а... Пысынаған кішкентай кабинетті басына көтеріп бара жатқан қарқылын ол кенет кілт тиып, әлдеқайдан ұшып кірген бармақтай қара шыбынға қалт етіп арбалды да қалды. Үй ішінде бір жоғары көтеріліп, бір төмен түсіп айнала ызылдап жүріп алған шыбынның ізін андып, қолында желпуіш қып отырған газетті шоқпарша көтеріп алты.

Сен осы сәтті пайдаланып, жуан қараның көзін ала бере дипломыңды іліп алдың да, сыртқа ата жөнелдің. Сыртқа шыққан бойда есікті жылдам жауып, арқанмен басып тұра қалғансың-ды. Көкірегін күлкі мен жас қысып тұр. Құлағы шыңылдады; шеке тамыры солқылдатып

әкетіп барады; шыңылдап миын шағып тұрған құлақ емес, әлгі Жуан Жақайым қуалап кеткен бармақтай қара шыбынның ызыңы сияқтанды. Есіктің аржағынан әлдене сарт етті. “Қатырдым! Қатырдым, бәлемді!” Сен алды-артыңа қарамай, жүгіре жөнелген едің-ау. Бір жерге бас сұқпай, тура стансаға тартқансың-ды. Сол күні Алматыдан Бәкизат келетін...

Оған, міне, он үш жыл. Жуан Жақайымды сонан қайтып көрген жоқ-ты. Жо-қ, бір рет көрді. Онда да көп жыл өткен соң астанада болған бір жиналыста сыртынан көргені бар. Бірақ тілдескен жоқ. Алайда оның аузынан есіткен сондағы сөз әлі құлағында. Әлі күнге біреу болмаса біреу бұған “бокмұрын қара” деп кемсітетіндей өз-өзінен қуыстанып тұрғаны. Ал, Бәкизаттың анасы... бұның қайын енесі күйеу баласының кәзір де қырып жүрмегенін көзіне айтады...

Жә, құрсыншы, қайын енеде тұрған не бар. Ол қақсал да бұлардың о бастан-ақ бұлталақтап басталған берекесіз өмір жолында кездескен көп ит-ырқылжыңның бірі ғой. Бұл кәзір соның бірін ойлағысы келмеді. Бірақ ойламайын десе де жапан түзде жалғыз тұрған кісіге қайдағы-жайдағы үйір. Әсіресе кәрі қақсал есіне жиі түсіп, ренішті көңілді ылайлап тұр; қайын енесі бұны бұрын да адам құрлы санамайтын. Тек, әйтеуір қызының қойны құр жатпасын деп, жоқтан тәуір, ер-қара көретін. Оны кәрі қақсал Құдайдан да, адамнан да жасырған емес. Бұған жыны келгенде: “сені адам қылған біз” деп бетіне айтады.

Обалына не керек, қалада да, далада да тамыр-танысы мол қайын жұрты бұны “ә” дегенде-ақ ағыны қатты судай ала жөнеліп еді; бірақ сорлатқанда бұл серікке жарамады; талай рет бұны жоғарылатып, қалаға көшіріп алмақ болғанда, талапсыз ынжық неме көпір аузында аяғын баспай табандап тұрып алатын тартыншақ түйедей, жемеземге келгенде жетекке ермей сорлатты. Бұның өзіне қалғанда, болашақ тағдыры белгілі: Арал-Арал болғалы қазақтан тұңғыш шыққан дипломды балықшы деп бұны көрмеге қоятын түйедей, бойын сораитып бір жиналыстан соң бір жиналысқа сүйрелеп жүрер ме еді? Болса да, бұны қайын енесі “дипломды балықшы” дейді. Соны айтқанда жаны ләззат алғандай, рахаттана түсетінін кәйтерсің! Қолдан келмейтін қиын шаруаның басы көрінсе, жымың етіп дереу қызына бұны ымдап: “оны ана дипломды балықшына айт. Осы күні малшы, егінші, балықшы дегендердің Құдайы беріп тұрған жоқ па. Жоғарыға солардың сөзі өтімді дейді ғой”, — деп сиқырын ойнатып сылқ-сылқ күлетін.

Күлсің! Енді тіпті құмардан шығар!

Ұзын қара кісі ізінен әлі көз алған жоқ; назарын тіктеп, ізіне қараған сайын өзін-өзі танымай қалып тұр. Иә, бұл бұрын бұндай емес еді; ізі де басқа еді; аяғын сүйретіп басатын жігіттің сылбыр ізі соңында шұбаландап жатушы еді; ал бүгін бұған бірдене көрінді; әсіресе әне бір тұста аяғын арпаң-тарпаң басқан адуын қимылда қандайда бір жанын өртеген алапат ыза бар ма? Бірақ ол ненің ызасы? Құдай біледі, сол кезде түрі де келісіп тұрмаған шығар-ау! Қырауытып бүйе аяқтанып алған қалың қас үрпі-түрпі. Ағы басым ала көз ұясынан шыға ежірейіп кеткен болар. Бет алабы өрт сөндіргендей түтігіп, тісі шықырлап, шойын қара жұдырық жеңнен зәрлене шығып, түйіле қалмады дейсің бе?

Бұнынды Бәкизат көрмеді. Бәкизат көргенде ащы мысқыл шапқан әдемі бетін саған бұрмай, тек қара көздің қиығын қадай тастар еді; бетіндегі мысқыл қара көздің жанарына көшкенше сазара қарап тұрар еді де, сосын: “ай, сенің осы ит мінезің-ай!” деп, сонан артық түк айтпай, бұрылып жүре берер еді.

Иә, ит мінез! Қайта, дер кезде үйден кетіп қалып абырой болды. Әйтпегенде, кім білсін, алаңғасар неме ашу үстінде не істеп саларын.

Қанша күннен бері жанын жеген ыза мен күйікті бұл сыртына шығармай, ішінен тынып өз қасіретіне өзі уланып жүргенде... Қап, не қыласың, Сары Шаяның... Сол пәленің жер астынан шыққандай сап ете қалғанын кәйтерсің. Былайғы уақытта да қара аспанды қапылтып жүретін неме, әсіресе осы жолы үйі өртеніп бара жатқандай үстіне емпелендеп кірсін. Басынан бөркін жұлып алмағанда әлде қайтер еді? Ант соққыр неме, келе сала: “Ойбай-ау, не қып тұрсың? Бұл тұрысың қай тұрыс? А н а л а р бізді көп бидай ішіндегі жалғыз арпадай тұншықтырып өлтіргелі жатыр ғой? Ойбай-ау, ер намысы қайда? Жарайды, сен ер намысын, еркек намысын аяққа бассаң бас, ал ру намысы бар емес пе? Ру намысы үшін баяғы ата-баба басты оққа байлап шықпаушы ма еді? Сен шықпасаң, мен өзім шығам. Осы жолы қан шығарам. Я, өлеміз. Я өлтіреміз. Қан шығарамыз!”-деп, дір-дір етіп, басынан бөркін жұлып алып еді; әр жер-әр жерде сілтіге жидіген мес қылшығындай бозғылт шаш арасында сіркедей-сіркедей тер шүпірлеп тұр екен. Онсыз да сіркесі су көтермей тұрғанда, мына жексұрынның бөрік асты буланып тұратын ақ шанаш басы жынына тимесі бар ма.

Жә, жә, жыныңа тиген сол ма еді? Басқа еді ғой. Иә, басқа еді. Сары сайтанның, сол арада: “е р к е к н а м ы с ы н а я қ қ а б а с ы п т ұ р с ы ң” — деп, әдейі арыңа тиіп, тұщы тәнінді ащы тілмен шаяндай шаққаны жанына қатты батқан-ды. Жүйкесі құрғыр онсыз да үзілетін жіптей ширығып тұрғанда, насырын шұқып “өлмесен тұрма” деп отқа итере бергесін, қанша шыдамды болса да, сол арада өзін ұстай алмай қалған-ды. Сондағы өз қылығын еске алса, бұл кәзір де осынау аңыраған ашық теңізде ақ қар, көк мұзда тұрып та ұяттан өліп кете жаздайды... Ит мінез!.. Өтірік пе? Ит мінез емес пе бұның бүгінгі күні үйге, түзге сиғызбай шығынып теңіз үстіне шығып кеткені?

* * *

Кешегі қара суықта балықшылар ауылының бет алдындағы қолтық ұстасқан-ды. Сонан артына бірер күн салғасын сыпыра жағалау еңіреп қатып, көкше мұз көз ұшына асып кетті. Бүгін үйден азанда жын ұрғандай атып шыққан ұзын қара кісі жаңа қатқан жас мұздың кісі көтеретін жеріне дейін барған еді де, тоқтаған еді. Кәзір, міне, түс ауды. Қысқы күн кешке тақады; ұзын қара кісі азанда кеп тоқтаған жерден әлі тапжылған жоқ; сол баяғы бір орында тұра-тұра табанынан ызғар өтті; тоназыған дене оқтың-оқтың тітіркеп қалады; бұл бәрібір тырп еткен жоқ; келген ізбен кері қайтуға бетінен басады; ал не де болса бүгін ертеңгісін бет алып шыққан жаққа маңдай түзеп тарта берейін десе, оған... алды бір аттаса — қара су. Оның арғы жағы буланып жатыр. Ұлы теңіз ашулы. Әсіресе осы жолы өз-өзінен долданып, өкпектеп өкіреді. Қалған дүние жым-жырт.

Таң алдында жауған қардан кейін осынау буалдыр мұнар ішінде түсі суық түксиген дүние — мұз да, жер де — түгел аппақ. Айнала төңіректе көзге ілінер қарайған жоқ. Тек соңында шұбаландаған сілбу із әне бір тұста әлденеге ширығып, әрі-бері адырандаса да, ақырында о да сүлдері құрып, әлсіреп, аяғының астына жығылыпты. Ұзын қара кісі сәл қозғалса да табан астында жатқан сылбыр неме кәзір-ақ сүлдерін көтере түрегеп, бұралқы иттей беті ауған жаққа лағып, сүмпең-сүмпең шоқыта жөнелетіндей.

Ұзын қара кісі мырс етті. Неге күлді? Ізге ме? Өзіне ме? Соның қайсысы болса да, Құдай біледі, бетіне шапқан тағы бір реніш жүрегін де өртеп кетті. Іші де ит талағандай алау-далау болар-ау? Кім білсін, Бәкизаттың

жүйкесін құртып біткен мына сылбыр із бүгін бұның да шамына тиіп, өшін кімнен аларын білмей тұр ма? Кімнен? Адам шіркіннің кінәлі өзі болса да, кінәні басқадан іздейтіні не? Міне, бұ да басындағы бар пәлені өзінен, өзінің болып болған болмысынан көрмей, әлдебір ізден көретіні не? Айтса да, бүгін жерге симай, жаны ширьққанда бұны алды артына қаратпай, аңыраған ашық теңізге қуып әкелген із емес еді ғой? Қайта осы ізді осы араға сүйретіп әкелген бұның өзі емес пе еді? Иә, өзі еді. Есі дұрыс кісі, сірә, ізді өзінен, өзін ізден айыра ма? Міне, түнде жауған үлпілдек ақ қар бетінде үйірінен адасқан саяқ аттай жапан түзге шығынып кеткен жалғыз кісінің соңында сүйретіліп жатқан ізге ой мендеткен жанары қайта-қайта сүрініп тұр. Өмірден шаршаған адамның сүйретіп басқан сілбу ізі басқа емес, бұныкі... Және бұның өзін пәш етіп тұр. Ізі — өзінен, өзі — ізінен аумады. Соны біле тұра өзіне егіздің сыңарындай ұқсайтын ізден бұл неге аттонын алып қашады? Жазған-ау, жер басқан пенденің соңындағы із бен қасындағы көлеңкесінен қашып құтыла алмасын шыныменен білмей тұр ма? Басынан кешкен берекесіз тірлік пен тәңірі берген ит мінезді айдалаға алып шығып, табан астындағы тұңғиықтың түбіне батырып кете алмағасын, қара етіктің табанына салып мыжғылап тұра бермек пе? Ұнатпағанның бәрін бойыңнан аластап арылмақ болсаң, бұрын қайда қалдың? Бұрын сондай ой басына неге келмеді? Бұрын сен басқа едің-ау? Бұрын теңіз өңірінің сүргіні таусылмайтын сартылмен жүргенде ұзақты күн сарсылып ізіне қарамақ түгіл, әлде қалай мойын бұруға да уақыт таппайтын. Иә, күні кеше осы дүние басқа еді. Сен де басқа едің. Сонан бері ай орнында. Күн орнында. Ел аман, жұрт тыныш. Бірақ сен басқасың. Саған бірдене көрінді. Ендеше бұл өңірдің халқына да бір пәле көрінді. Әйтпесе... баяғы заман боп бүгінгідей ауыл алдындағы қолтық ұстасқанда, кәзір ғой бұл елдің ер-азаматы көтеріле мұзға шығар еді.

Ондай кәделі күні, әдетте, сен елден бұрын тұрар едің-ау! Апыл-ғұпыл киіне сала ат қораға барар едің. Кеше кешкісін қаусыра салған есікті қайыра ашқанда, ар жағынан көк құрақ исі бұрқ ете қалар еді; ат қораның әрірек түбінде басын ақырға сүйеп тұрған торы төбел бірақ былқ етпес еді; басына жүген кигіз, қарысқан тістің арасына темір ауыздықты сылдырата күштеп сал; сосын ертте; сосын жер сызған қарнын жоғары көтеріп қос тартпаны қатар тартып жатсаң да, жануар былқ етпей мүлгіп тұра берер еді; сонан тек өңкиген ұзын қара кісі үзеңгіге аяғы

тиер-тиместе лып етіп үстіне бір-ақ ырғығанда, қара білек мықты ат белі қайқая бір ыңыранар еді де, денесін тез жиып ала қояр еді. Осыған дейін мүлгіген көз кенет шоқ жайнап, жан-жағына жанары жайнандай қарар еді де, тізгінін созып, өзінің жаз бойы жайылған ауыл сыртындағы қара оты мол дағдылы өрісіне қарай безектеп аяқ баса жөнелер еді; сен бірақ оны бас еркіне жібермей, қарулы қолдың қатты бір қимылымен теңізге қарай бұрып алар едің. Өз дегені болмаған ат “ә” дегенде басы бұлталақтап олай бір, бұлай бір бұрылар еді; төрт аяқ құдды тұсауға күрмелгендей тыпырлап басар еді; сен де ат мінезін ұнатпай, қос тізгінді қолыңа дереу жиып алып, тырп еткізбей тұқыртып ұстар едің. Қос бүйірге темірдей қадалған тақым қабырғаларды қаусатып жіберердей қатты сығыммен қысып-қысып жібергенде, жануардың ертеден бергі құрысы тарқап, бауырын кере сыдыра жөнелер еді-ау!

Сықырлаған сары аяз. Күн шырадай тымық. Бірақ соқтыра жөнелген ат екпінінен бет алды кәпелімде желденіп, көңіл шіркін ұшатын құстай қанаттанып жүре беретін. Жақында жауған қарды сары аяз сыға-сыға, кәзір тіпті сығымдалып сіңірленіп қалған. Ала-бөле борасын үрген тұста қар бел алып, құдды қанатын жайған керегедей бөріжалданып күдірейіп жатқан күртікті, бұл кезде тақымы астында төрт аяғы денесін ауырламай құп-қунақ басқан тор төбелдің тағалы тұяғы күтір-күтір ойып, қайсы бір омбылаған-омбылаған жерде тізесі дірілдеп тұрып қалмай, қайта өршеленіп, алдына қарай омыраулай ұмтылып, тағы бір белеңге алып шығар еді де, балықшылар ауылының бет алдындағы қара жардың құлауына қалай іліккенін білмей қалар еді-ау!

Шіркін, сол күндер-ай! Бұл қара жарға қалай ілікті, солай дереу ат басын тартар еді. Ер үстінде бойын тіктеп көтеріліп отырар еді. Сонда қыран ұшар биіктен етекке көз жібергенде осынау жарық дүниені алып жатқан теңізді алқап аспан астына симай далиып кетер еді ғой! Жағалаудан бастап ұстасқан мұз көз ұшына барып қалған. Соны көргенде сен де жымың етіп, көзің күлімдеп қоя беретінсің. Жүзің сәтте нұрланып, көкірегі құрғыр кеудеге симай, кәзір-ақ құс боп ұшатындай, ат аяғы басып тұрған қара жер тап кәзір табан астында бар ма, жоқ па, сезбеуші еді-ау! О, дүние! Опасыз сұм жалған! Асылы, айналайын, ата-баба мал соңында қоңын күн тесіп жүріп те көкірегі көп нәрсені сезген ғой. Солар еді ғой “өткен күнде белгі жоқ” деген. Белгі болса, ал, кәне, тірлік кәзіргідей тұйыққа тіреліп, тарығып та торығып тұрғанда баяғы күн-

дердің бірі болмаса, бірі көзге көрініп, тым құрыса, көңіл делбеуге жарамас па еді?

Асылы, пәтуасыз өмір жұмыр басты пенденің басынан өтпегей... Ал бастан дәурен өткесін-ақ пәни дүниенің айы да, күні де, жылы да түз қашағаны түлкіге айналып, бұлталаққа сап ізінен адастырып бағады. Міне, бұ да осы өңірдің теңізі мен даласында өзі шарлап тастаған сонша іздің бірі болмаса бірінен қолға ілігер тиянақ таба алмай, торығып тұр.

Кісі шіркін қажығанда тән ғана тоза ма десе, жады да ит жыртқан қара терідей ырым-жырым бола ма, қалай? Бұл жаңа ар жағынан соқтыртып кеп, қара жардың ұшар басына іліге бере ат басын тартып еді-ау... Сонан кейін... Бәсе, сонан кейін не боп еді? Иә, есіне түсті. Қара жардың құлауынан қиялап түскесін бұл торы төбелді жағалаудың селдір қамысының шет жағына тұсап қалдырар еді де, арғы жағына жаяу кетер еді; бірде баяулап жай жүріп, бірде аяғын шапшандап жедел басып келе жатып, күдік туған жерге кілт тоқтай қап, кілегей көк мұзды сіреу ұлтан қара етіктің тақасымен солқылдатып қатты-қатты тебер еді; сонан ары бір жүріп, бір тоқтап жаңа қатқан жас мұздың кісі көтерер жеріне дейін барар еді; ертең мұз үстіне шыққалы отырған балықшы ауылдың ер-азаматына қарақшы тігер еді; қолтығына қыса келген бір бау қамысты көк мұзға құдды белін буған баладай құнтитып қадап, жылда дәл осы кезде қайталап отыратын кәделі бір шаруаны тындырғасын көңілін пірлеп қайтатын. Бірақ, оның бәрі бұның басынан баяғыда өткен. Ал бүгін?.. Бәсе, бүгін ше?

Ұзын қара кісі еңсесін тіктеді. Бүгінгі күннің бұнан бұрынғы күндерден айырмасы қандай екенін білгісі келгендей, әуелі айнала төңірекке көз салды. Сосын соңындағы шұбалаң ізге назар аударды. Көзі қайта түскенде, жүрегі дір етіп шошып қалды. Мына із не дейді, әй? Мынау құдды жарым жолға жеткенде тақым астында титықтап зорыққан көліктей сүлдерін сүйретіп кеп, аяғындағы қара етікке басын сүйей жығылған ба, қалай? Жүрімі бітіп, жолы таусылып титықтап тоқтаған жері осы болғаны ма? Жәдігер: “Жоқ! Жоқ!”— деп, жаны ышқына айқайлап жібере жаздап, ерні дірілдеп, өзін әзер ұстап қалды.

Жә, кісіден көретін не бар. Бұның басына қара бұлт үйірілген бақытсыздыққа кінәлі біреу болса, ол басқа емес, бұның өзі еді ғой. Өзі кінәлі еді ғой! Бәкизат?.. Жоқ, онда кінә жоқ. Қайта ол бір пәленің боларын сезгендей, бұған: “демалысқа бірге барайық!” деді; “ерлі-зайыпты боп, тым құрыса биылғы демалысты бірге өткізейік. Астанаға бара-

лық. Баяғыда бірге оқыған қыздар мен жігіттерге кездесейік”, — деп, алдынан өтпеді ме? Астанаға жалғыз барса, Әзімге кездесетінін ол білді. Оны сен де білдің. Көрінген еркектен қаралай қызғанып, күйіп-пісіп жүріп, сол арада не қара басқанын қайдам. “Өзің бара бер, дем алып қайт. Мен кетсем балық ауланбай қалады. Онсыз да үкіметке тапсыратын жоспарлы балық бұл айда тағы да орындалмай, бастықтар жанымды алып жатыр” — деп... О, сорлы!

Сорлы-ау, біле білсең, Әзімнің қойнына өзің апарып салып берген жоқсың ба? Сүйте тұра, бишара әйелді кіналап... кіналап қана қоймай, көк ала торғайдай ғып сабап, өлтіре жаздағаныңа жол болсын. Он үш жыл бір түндік астында бірге тұрғанда тірі жан бетіне жел боп тимеген ерке әйел сенің сондағы сорақы, масқара қылығыңды кешпес еді ғой; тек, кәйтсін, араларыңдағы екі жапырақ бала қолын байлап... үзілген жіпті жалғағандай, лажсыз көнсе көнген шығар, тек кешті дейсің бе... Ол өзі сүйекке басылған таңбадай өле-өлгенше бітеу жара боп қалатын өрескел оқиға еді. Есі бар кісі, тым құрыса, сонан кейін Бәкизатты ренжітпей, айтқанын істеп, айдауына жүрер еді.

Ал, бұл... Апырай!.. Апырай, бұрынғы кінәсінен арыла алмай, қара бет боп жүріп... Бишара әйел Сырдария сағасында қостанып балық аулап жатқан кісілерге барғанына қарсы боп: “Бармайсың! Жібермеймін!” деп қасарысып алғанда... неге көне қоймады? Сол арада айтқанын істеп, көне қойғанда... онда, кім біледі, бұл жағдай болар ма еді, болмас па еді? Сен де “бармасам болмайды” деп безектедің. Айтқанын істетіп үйренген әйел көне қоймағаныңа қитықты ма, әйтеуір, о да: “сен жазған көк теңіздің қашағанын қуып аулаймын деп, қатын-баланды да ұмыттың. Теңіз асып осы тентірегенің де жетер. Енді ешқайда жібермеймін. Бармайсың!” деп еді; бұл қалай да жүру керек екенін айтқалы оқтала бергенде, есік алдына кеп тоқтаған колхоздың ескі машинасы жүру керек екенін еске салғандай, бақырып-бақырып қалды. Жолға шығарда жүз грамды қағып алатын шофер іле-шала тағы да бақыртты.

— Кәзір! — дедің сен. Жыпырайған май-май кепканы көзіне басып киіп, бір езуінде темекі бықсытып, безеу беті тершитін де жүретін осы немеге жыны келіп тұр. Иттің өзі сияқты алқам-салқам машинасы да бақырауық түйедей бақ-бақ ете ме, қалай?

— Бәтіш айналайын...

— Бармайсың!

— Бәтіш... Ақылың бар еді ғой... Түсінші, бармауға болмайды.

— Түсінбеймін. Түсінгім де келмейді. Балық десе, балықшылар десе, қатын-баланы да ұмытып...

— Түһ, айналайын-ай... Саған не болған... Тындашы!

— Тындамаймын. Ешқандай сөзіннің керегі жоқ.

— Осы жолы бармасам, олардың бетін ертең қалай көрем? Ол пақырлар ана жақта ала жаздай үй көрмей, Сырдарияның сары масасына таланып жатыр. Өзің айтшы, олардың жағдайын мен барып білмегенде, кім біледі? Қара сирақ балықшы кімге керек?

Бәкизат үндемеді. Қиылып айтқан әлгі сөздерің жетесіне жеткен сияқты еді; сен түсін бермей, сырт айналып тұрған тік мінез, тәкаббар әйелге қатарласа бере бауырыңа тартып құшақтамақ болып едің, Бәкизат қолыңды қағып тастады.

— Бармайсың!

— Бәтіш, айналайын... осы жолы тағы бір сынап көрші. Оллаһи, барам да қайтам.

Бәкизат ләм-мим деместен ширақ басып сыртқа беттеді. Сен ұмтылып, ере түстің. Бірақ қатты жапқан есік қос бо-сағаны солқ еткізе сарт еткенде, селк етіп ілгері созған қолыңды жия алмай қалшыып тұрып қалғансың-ды...

* * *

Шофер үнсіз кеп, қасына отырып жатқан бұған көз қиығын май-май кепканың күн қағары астынан тастаған еді; әншейінде жолға шығар алдында жүз грамды тастап алатын ыржақай жігіт бастығымен құрбысындай қылжақтасушы еді; осы жолы бастығының іштен әлденеге түсі қашып, сасқалақтап шыққан түрін көрді де, жым болды. Шынашағына қалайы сақина салған қолын рөлге асып тастап, үнсіз әмір тосып отыр.

— Кеттік!

— Мәмент.

Құнжындап, екі алақанына кезек түкіріп алды. Газ басар алдында да құнжың-құнжың етіп әуелі аяғының астында, сосын алдында ілініп-салынып тұрған бірденелерге үңілді. Сонан соң ғана газ басты. Газды басқанда ертеден бері капот астында бірденесі шақылдап, бірденесі тақылдап дүрс-дүрс ұрып тұрған ескі мотор дегеніне көнбей қыр-ретті. Шофер күйіп-пісіп, “шешеннің шестернасын с....” деп боқтап бірденені теуіп-теуіп қалғанда, аржағынан тағы бірденесі дыр-дыр етіп, тұла бойы селкілдеп ала жөнелген

алқам-салқам машина ыңыранды да, төрт аяқтап тұрған жерден әрең-әрең жылжыды-ау, әйтеуір.

Әр кездегісі осы. Оған бұл сыр мінез. Оған осы ауылдың халқы да үйреніп, еті өліп кеткен. Ыза болғанда шофердің осылай қара темірді шешесінің шестернасынан бастап боқтайтыны, онан бірденелерді тепкілейтіні, онан капотты сарт-сұрт ашып жабатыны, тақа болмаса шақылдаған бірденелерді шөппен шұқылап түкіріктеп-түкіріктеп алатынына дейін бұл өңірдің кісілеріне таныс. Қырылдаса қырылдасын. Дырылдаса, дырылдасын. Қалай десе де, әйтеуір балықшы ауылдың ылаждап аяқ артып отырған жалғыз көлігі. Қалай десе де, әлгілерден кейін бірдене қып қозғаларын біледі. Қозғалғасын далада қалдырмай, баратын жерге бірдене ғып жеткізерін біледі.

Ал енді бар-ау... тосыннан көрген кісі бұны адам кәдесіне жарайды деп, сірә да дәме қылмайтын. Тұла бойындағы темір атаулылар тот басқан. Ағаш атаулылар әлдеқашан бояуы оңып, сыры кетіп, қиюы қашқан. Шегелер босап, бөлек-салақ бірденелер былқылдап-сылқылдап әзер-әзер ілініп тұрған атам заманғы ескі машина алдынан бұрағанда болмаса, от алмайтын. Бір сөнсе, от ала қоюы қиын болғасын шофер жігіт әдетте қонған, түстенген жерде болмаса, қалған уақытта анау-мынау тоқтағанда ескі мотордың отын өшірмей ендіктіріп қоятын-ды. Соған қарамай жүргенде желдей еседі. Жолға түсіп заулап жүріп кеткесін, ол қашан майы, суы таусылғанша тоқтап көрген емес-ті. Төрт доңғалағы аман болса, осы жолы да бас айналып баратын без жүз шақырым жолға ел жата апарарын білді.

Машинада айта қалғандай жүк жоқ; тек ауылдағы қатын-баланың ана жақта қостанып балық аулап жатқан ер-азаматтарға беріп жіберген азын-аулақ шай-су, жылы киім-кешектер бар.

Салдырлақ машина көзді ашып-жұмғанша балықшылар аулының жел жағында жотасы күдірейіп жатқан мыжырық ескі тау — Бел-Аранның кезеңінен асып түсті. Тұла бойы күж-күж қара тас басқан мыжырақ тауды артқа тастағасын-ақ ұзақ жолдың алды ашылып сала берді. Бір жағы — көк теңіз. Екінші жағы — жаз басынан шөбі құрап, сары лай теңіздей сарғылтым тартып жатқан шетсіз-шексіз дала. Теңіз бен даланың арасынан әрқашан ирелендеп, үнемі ілгері қарай жетелеп отыратын айдау жолға бір түсіп алған алқам-салқам машина әлгі сары лай даланың шаңдағын бұрқылдатып салдырлап-күлдірлеп жостырып келеді.

— Бала,— дедің сен былай шыққасын шоферге бұрылып,— балықшыларға бір қонамыз да, ертең ертелете қайтамыз.

Шофер мырс етіп, май-май кепканың күн қағарын көзіне түсіре басып қойды.

— Неге күлесің. Айтқаным айтқан. Бір қонамыз да, ертең ертелете жолға шығамыз. Қалайда ертең кешке үйде болуымыз керек.

— Басмотрым, бас-еке...

— Сөзді қой. Бас қамшыны! Зарлат!

— Мәмент, бәсеке.

Сүйдеді де тағы да екі алақанына кезек түкіріп, құнжындап рөлге жабысты. Қызық жігіт: жолға шығайын деп отырып та арақты дастарқан басындағы кісілердің бәрінен көп ішеді. Қырлы стаканға құймай, құмырсқа бел, қылмиған рюмкаға құйған арақ алдына келсе қабағы түсіп кетеді: “Мынау не? Онан да оймаққа құйып бермейсіңдер ме? Бұны көзге тамызбасақ, қалай ішеміз,”— деп жұртты ду күлдіреді. Сосын бөтелкеге ұмтылып арақты кесеге, немесе қырлы стаканға толтырып құйып, шіміркпестен тартып жібереді.

“Пай! Пай, сексеуілдің шоғын жұтқандай болдымау”,— деп, жұртты тағы да ду күлдіреді де, мандайынан бұрқ ете қалған терді сүртпестен рөлге отырады. Тұла бойы тегіс балбырап, қарсы алдынан соққан түнгі самалға омырауын төсеп жүргенді жақсы көреді.

Ондайда әлдебір асығыс, қауырт шаруа алқымнан алып, амалы құрып тұрған біреу болмаса, басқармадан басқа кісі бұның машинасына міне қоймайтын. Үйткені бұл ауылда салдырлақ машинаның мандайындағы екі фардың екеуі бірдей істегенін ешкім көрген емес; теңіз өңірінің не бір көзге түртсе көрінбейтін тастай қараңғы түндерінде аң жортпаса, адам жүрмеген жапан түзде қақ мандайындағы екі жарықтың бірі сөніп, бірі жанып шайтан отындай жылтылдап келе жатады. Өлеусірегген сәуле бірде оң, бірде сол жақта сығырындап, әлгінде ғана бас-көзіне қарамай салдыр-күлдірлеп келе жатқан машина кілт баяулап, соқыр кісіше жолын сипалап қалады.

Осы жігіттің қылығына ыза болғанда қуып жібергісі келеді. Жапырық кепканы көзіне түсіре басып киіп, тілжағы байланғандай тұнжырап алатын жігіттің арақ іше аузына тыным жоқ: өздері қонақ болған үйдің әйелін әңгіме қылады. Ішкен-жегенін айтады. Тақа болмаса, моллалармен бірге пәленшекем-түгеншекемнің жаназасына кіріп, ақ арулап, ақирет сапарына шығарып салғандарын ай-

тып, қасындағы кісіге жалтақтап отырғаны. Ал егер, тыңдауға зауқың болмаса, е, онда басың пәлеге қалды дей бер. Ол онда бір қолын рөлден босатып алады; сосын қасындағы кісіні бүйірден түртіп қалады. Не иығынан тартып, өзіне қаратып бұрып алады да, әңгіме соғады. Бұндайда “көзіңе қара” деген — шамы. Бұралаң жол бабын таптырмай, бұлталақтап келе жатқанымен ісі жоқ; екі көзін алдынан айырмай, жағаласып отырудың орнына, ол енді басын тұсындағы терезеден сыртқа шығарып, машинаның үстіндегілерге дауыстап тіл қатады.

Сен жол үстінде онымен сөйлеспейтінсің-ді. Осы жолы да оған сыртыңды беріп, тұсындағы әйнектің ар жағында сұлап жатқан кең дүниеге көз тігіп алғансың. Ауылдан шыққалы көкірегі құрғыр ит талағандай, алау-далау: ойламайын десе де, ойынан Бәкизат шықпады. Әсіресе жолға шығар алдындағы суық кескіні көз алдына тұрып алғанда бір-екі рет жары жолдан қайтып кеткісі келді. Бәкизаттың жайы мәлім: көңілі қалса — қайтымы қиын. Көрерсің, ол енді кешірмейді.

Жазған басы, апырай... Ана жолы бұған бірдеңе көрінді. Өмірінде істемегенді істеп есінен тандыра сабағаны несі? Соның бәрі ішкеннің кесірі. Жоқ! Жоқ, ішкенге дейін де қызғаныштан көкірегі қарайып, бір жамандыққа ойы ауып жатқан үстіне аяғын ұшынан басып әйелі кірді. Жоқ, бұл кейін болған-ды. Оның алдында бір күн... Жо-қ, екі күн бұрын Бәкизат демалыстан оралған екен. Бәкизат келген күннің ертеңіне Амудариядан сен де оралғансың-ды. Несін айтасың, көңілдісің. Тұщы судың лай балығына қарық боп іші-сыртың майланып қайтқан сапарың. Бәкизатқа сапарлары сәтті болғанын айта бастап еді, бірақ ол тындамай, миығын тартып күлді де, тұрып кетті. Түрегеле бергенде үстіндегі осы жолы астанадан киіп келген алды ашық халаттан жас әйелдің күн тимеген аппақ тәні жарқ етіп, жанарын арбап алған-ды. Сен өз әйеліңе өзін қызығып, сонан қашан төсекке жеткенше тақат-сабырың қалмай, шыдамсызданып біткенсің-ді. Бірақ бұның сорына... Иә, бұның сорына Бәкизат жатарда төсегінен жерігендей ана жақта ұзақ жүріп алды. Бұл әрі-бері күтіп жатқанда көзі ілініп ұйықтап кеткенін сезбей қалған-ды. Бәкизат ертеңіне тағы да үй-ішінің шаруасын істеп, түн ортасы ауғанша төсегіне жуымай жүріп алғаны жынына тиді. Ерегіскесін, енді сен де ұйықтамай, күте-күте төзімін таусылып жатқанда, есік сықыр етіп аяғын ақырын басқан әйел ай сәулесі түскен бөлмеге іш көйлегі ағараңдап кіріп келе жатты.

Құрсын, ар жағын ойлағысы келмейді. Абыройсыздыққа көрінді ме, бұл өмірі істемегенін істеп, бір бөтелке арақты басына бір-ақ көтеріпті. Бұрын татып алмағасын ба, отырған жеріне ес-түсінен айырылып талып түсіпті. Сонан кейін не істеп, не қойғанын білмеді. Керек десе, өзінің осы дүниеде бар-жоғын да білмей, есінен таныпты да, ми айналғандай қап-қара тұңғиыққа шым батып жүре беріпті. Сонан тек таң алдында жарық дүниеге қайтып оралыпты. Оны өзі біледі. Есін жия сала әйел үстіндегі астанада келген алды ашық әдемі халатқа құсы түскенін де біледі. Халатты өңірінен қос қолдап ұстап тұрып, кіжініп қатты жұлқып дар-дар жыртқанын тіпті жақсы біледі. Бұл тек сонан кейін не боп, не қойғанын білген жоқ-ты. Сонан кейін Бәкизатты көк ала торғайдай қып өлтіре сабаған өзінің өрескіл қылығын... Жоқ, оны білмеді. Ертеңіне есін жияр-жимаста біреу: “Әй, қанішер, тұр! Тұр!” — деп жұлқылап жатыр екен. Сен мына бір шаңқылдаған дауыстың кім екенін білген жоқсың. Шекесі жарылып барады. Көзін аша алмады. Шаңқылдаған дауыс бұны жағынан шапалақпен тартып қалды:

— Қанішер... Көр! Көр, не істегенінді!

Бұл көзін әрең ашты. Аяғына әзер тұр. Әлі түкке түсінген жоқ. Түнде не істегенін де білмеді. Астанада келген әдемі жібек халатқа сонша неге өшіккенін де біліп тұрған жоқ. Неге өшіккенін білмесе де, сен бірақ сол арада кәрі қақсалдың сыртында бишара боп бүрісіп тұрған Бәкизаттың аяғына жығылғың кеп ұмтыла бергенсің-ді.

Кәрі қақсал шар етті:

— Ойбай, қаш! Мынау өлтіреді.

Сен кілт тоқтадың. Кейін қарай жалт бұрылдың да, ләм деместен теңселе басып шығып кеткенсің-ді. Кәрі қақсал сенімен сыртқа шалғайласып ере шығып, шабалаңдаған қаншықтай бір ана, бір мына жағына шығып, ызалы бірденелерді шаңқылдап келе жатты. Сен жұмған аузыңды ашқан жоқсың. Сол күні теңіздің ар жағында қостанып балық аулап жатқан кісілеріне тартып кеткен-ді. Сонан араға талай күндер салып қайтып оралғанда, Бәкизат үйде жалғыз, ертеңгі сабаққа даярланып отыр екен. Бәкизат басын көтерді. Салқын қабақ астынан сұлық-қарады. Көріп тұр: жүдепті; үсті-басы кір; сақал-мұрт өскен; ағы басым ала көздің жанары сынық. Стол шетін саусағының ұшымен ысқылап тұрып, жаңа өзін көргенде сазара қалған әйелдің сүлесок кескініне жасқаншақтай қарап еді.

— Иә, тағы сабағалы тұрсың ба? — деді ол.

— Кешір... Өтінем...

Бәкизат үндемеді. Сен біразға дейін бата алмай тұрдың да, өрттей ыстық алақаныңмен әйелдің қалам ұстаған қолын сыртынан ақырын қысып едің, әйел қолын тартып алды.

— Бәтеш... Кешір. Не көрінгенін білмеймін, халат... Халатыңды... жыртып...

— Халат? Ал, мынау не?

Бәкизат тік жаға көйлектің өңіріндегі түймелерді үзе-мүзе омырауын қатты жұлқып ашып жіберіп еді, ар жағынан әлде бір аюдай тырнақ әйелдің мойны мен аппақ төсін сау тамтық қалдырмай, қанын шығара осып тастаған екен. Мынаны көргенде зәрең ұшып кетті. Тіл-жағың байланғандай, түк айта алмай тұрып қалғансың-ды.

Бәкизат мырс етті де, сенің әр саусағы бақандай қолыңды ымдап:

— Бұның дәмін татқанбыз,— деді.

— Жоқ!.. Жоқ, айта көрме,— дедің сен дызалақтап,— Қанша ит... Иттігім болса да, саған... Жоқ!.. Жоқ, саған қол көтеруім мүмкін емес.

— Сонда кім?

— Білмеймін. Білмеймін. Құран ұрсын! Нансаң, халаттан басқа...

Шынында да осы күндері теңіздің арғы бетінде балықшы қоста жатып сол масқара түнді есіне түсіргісі кеп қанша ойласа да, халаттан басқа ештеңе есіне түспей қойған-ды. Құрсын, сондағы өзінің сорақы ісін ойласа, әлі күнге беті күйеді. Бәкизаттың айтқанына сенсе, бұл әйелді төсекке алып ұрғасын “енді балықшыны да байқап көр”,— деп... О, масқара! Дудар бас дүр қара еркектің құдды жараған бурадай, аузынан ақ көбік бұрқырап, тісін шықыршықыр қайрап үйелмендей боп үстіне төніп келе жатқанын көргенде, онсыз да зәресі ұшқан тыр жалаңаш әйелдің бүкіл денесі бір уыс болып жиырылып, көзін тас қып жұмып ала қойғанын айтқанда, бұл соның аржағын тыңдауға беті шыдамай, сыртқа ата жөнеліпті...

— Масқара! Масқара!..

Даусың қатты шығып кеткен-ді. Шофер естіп қалды ма деп ыңғайсызданып, көз қиығын қысыла-қысыла тастап еді. Құдай ондап, шофер түкпен ісі жоқ, көзін алдына тігіп рөлге жабысып апты.

* * *

Бел-Аранның кезеңінен асып, ұзақ жолдың алды ашылғасын бұ да қашаннан бері жанын жеп, жүрегін тыр-